

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ & ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Αφηγήσεις & «αφηγήσεις» για την παιδική ηλικία

Επιμέλεια
Μένη Κανατσούλη
Ρόζη-Τριανταφυλλιά Αγγελάκη
Δανάη Σουλιώτη

ΤΟΜΟΣ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
18-19 Οκτωβρίου 2019

UNIVERSITY STUDIO PRESS
Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων & Περιοδικών

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2021

ΤΟ ΓΙΩΡΓΙ ΤΗΣ ΜΙΧΑΛΙΕΣΑΣ ΚΑΙ Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΙΖΥΗΝΟΣ: ΕΝΗΛΙΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ/ΑΝΑΒΙΩΣΕΙΣ ΜΙΑΣ ΧΑΜΕΝΗΣ ΠΑΙΔΙΚΟΤΗΤΑΣ

Δημήτρης Πολίτης

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τ.Ε.Ε.Α.Π.Η., Πανεπιστήμιο Πατρών,
dimpolitis@upatras.gr

Αντί για εισαγωγή

Ανάμεσα σε αλληπάλληλες προσωπικές ματαιώσεις, ανεκπλήρωτες ατομικές επιθυμίες, σκληρές οικογενειακές δοκιμασίες και μια «χαμένη» παιδική ηλικία, ο Γ. Μ. Βιζυηνός αφηγείται τους μύθους της ζωής του μέσα από τους μύθους του έργου του¹. Η διαπίστωση αυτή, η οποία προσδιορίζει την κυριαρχούσα άποψη για τη σχέση της προσωπικής του ιστορίας με τη λογοτεχνική του δημιουργία, προσανατολίζει και τη σύντομη αυτή μελέτη για λόγους που θα εκτεθούν στις επόμενες ενότητες. Χρειάζεται, ωστόσο, να σημειώσουμε από την αρχή ότι, αν με τα περιλάλητα διηγήματά του φαίνεται ότι διαχειρίζεται τις τραυματικές εμπειρίες της σύντομης βιοτής του, με τα σχεδόν αγνοημένα ποιήματά του –ιδίαιτερα με εκείνα που απευθύνει συνειδητά στα παιδιά– δείχνει να αναβιώνει την απουσία μιας αίσθησης πληρότητας και να την υπερβαίνει φαντασιακά, ανασυνθέτοντας γονικά μορφοειδωλα και επιχρωματίζοντας παιδικότροπες αναπαραστάσεις. Άλλοτε με ρητή και άλλοτε με λανθάνουσα αυτοβιογραφική διάθεση, ο ποιητής βηματίζει μέσα στους παιδιάτικους στίχους του σαν ένα *ενήλικο παιδί* που αναμοχλεύει τα ίχνη μιας «ατελέσφορης» παιδικότητας (Αθανασόπουλος ³1996: 493-505), για να επουλώσει τις παλιές του πληγές. Ανιχνεύοντας τις πιθανές πτυχές αυτής της επίπονης διαδικασίας αναζήτησης, η παρούσα μελέτη επιχειρεί να παρακολουθήσει το μικρό Γιωργί και τον ενήλικο ποιητή στην πορεία αλληλοκατανόησης και απενοχοποίησής τους.

1. Η συγκεκριμένη διατύπωση που παραπέμπει στον τίτλο του κλασικού πλέον βιβλίου του Βαγγέλη Αθανασόπουλου (³1996), *Οι Μύθοι της Ζωής και του Έργου του Γ. Βιζυηνού*, είναι δηλωτική της βασικής παραδοχής που εμπνέει την όλη επιχειρηματολογία αυτής της μελέτης.

Από τους οδυνηρούς «μύθους» μιας σύντομης ζωής στους ανθεκτικούς «μύθους» ενός μακρόβιου έργου

Οι μύθοι της ζωής και του έργου του Γεωργίου Βιζυηνού είναι λίγο πολλοί γνωστοί, ενώ οι πτυχές της όλης «μυθολογίας» του, μολονότι χάνονται μέσα στην παραμυθένια ατμόσφαιρα των χρόνων και των τόπων του, συνεχίζουν να γοητεύουν τους απλούς αναγνώστες και να προκαλούν τους μελετητές του. Αρκούμαστε εδώ σε κάποιες ενδεικτικές αναφορές² που, άλλοτε κοινότυπες και άλλοτε σχεδόν αιρετικές, διαγράφουν την ποιητική μιας οδυνηρής ζωής και στοιχειοθετούν έναν ιδιαίτερο ψυχισμό, αποτυπώνοντας το στίγμα του ως προσώπου και προδίδοντας το «θέμα ταυτότητάς» του (Holland 2013) ως δημιουργού: Η ταπεινή του καταγωγή, η πρόωγη ορφάνια και μια αναξιοπαθούσα παιδική ηλικία, ο ξενιτεμός, οι αλλεπάλληλες διαψεύσεις, η δονκιχωτική ιδέα της εκμετάλλευσης ενός ξεχασμένου οικογενειακού μεταλλείου στο Σαμάκοβο της Ανατολικής Θράκης, οι ανεκπλήρωτοι έρωτες και οι σκληρές βιοτικές δοκιμασίες, μια μόνιμη αίσθηση πραγματικής ή φαντασιακής απώλειας, η αρρώστια και ο εγκλεισμός του στο Δρομοκαίτιο. Επιπλέον, οι πρωτοποριακές για την εποχή του σπουδές στη Γερμανία και η σχέση του με τους καλλιεργημένους μεγαλοαστούς που τον στηρίζουν, η παραμονή του στην Αγγλία και στη Γαλλία, η γλωσσομάθεια και η ευρυμάθειά του, οι βραβεύσεις του ως ποιητή, καθώς και ο οξύθυμος χαρακτήρας του που εκδηλώνεται με τις έντονες αντιδράσεις του στην αρνητική κριτική των έργων του, συνιστούν αιτίες που προκαλούν την καλυμμένη αντιπάθεια ή την αποκάλυπτη εχθρότητα και προς το πρόσωπο και προς το έργο του. Ιδιαίτερα η εχθρική στάση των αθηναϊκών αστικών, λογοτεχνικών και πανεπιστημιακών, κύκλων απέναντι σε έναν παράξενο και παρείσακτο «τουρκομερίτη» (Μουλλάς⁵1996: ρλ-ρλς', Αθανασόπουλος³1996: 56-60) επιδεινώνει εμφανώς τον ήδη βεβαρημένο ψυχισμό του, ενώ μια προϊούσα παθογένεια θα εγκατασταθεί και θα ταυτιστεί με το τραγικό πρόσωπο του ενήλικου δημιουργού.

Αν και η άποψη-προκατάληψη που θέλει τους μύθους της οδυνηρής βιοτής του Βιζυηνού να συμπλέκονται αξεδιάλυτα σχεδόν με εκείνους της λογοτεχνικής του δημιουργίας, κυρίως του διηγηματογραφικού του έργου, φαίνεται αμφιρρεπής, μάλλον αμφιπρόσημη, είναι ενδιαφέρον ότι κάθε αναφορά στο πρόσωπό του σχεδόν πάντα προσδιορίζεται ως εργοβιογραφική, ενώ οι ανθεκτικοί μύθοι του μακρόβιου έργου του προκαλούν ποικίλες ψυχαναλυτικές αναλύσεις και προσεγγίσεις. Επιπλέον, η σύγχρονη κριτική διαπιστωμένα προβάλλει με εμφανή μονομέρεια το ρόλο του διηγηματογράφου, αγνοώντας το ρόλο του μεταφραστή ή του φιλοσόφου και υποτιμώντας το ρόλο του ποιητή. Στο φαινόμενο «Βιζυηνός», ωστόσο, ο ποιητικός

2. Για όλες σχεδόν τις σχετικές πληροφορίες, οι οποίες κατά κανόνα επέχουν θέση κοινής γνώσης της περίπτωσης Βιζυηνού και για το λόγο αυτό δεν υποστηρίζονται από διακριτές βιβλιογραφικές παραπομπές, βλ. Αθανασόπουλος (1996: 15-174). Επικουρικά, ωστόσο, αξιοποιούνται και άλλες σχετικές πηγές (π.χ. Παναγιωτόπουλος 1954, Μουλλάς 1996, Καρακίτσιος 1997: 9-22, Κουτριάνου 2003β: 12-146).

γελά, εγκλωβισμένο στην ανάδυσή του ως στοιχείο (sic) της αναπαράστασης στον τόπο του Άλλου· του Άλλου, ο οποίος θα του επιτρέψει να διαγράψει (sic) το μνημονικό του ίχνος, αφήνοντας ένα άλλο ίχνος, βάσει του οποίου θεωρεί πως ξεγελά και ξεγελιέται». Η ερμηνεία, τελικά, του «ψευδούς ίχνους» είναι στην ουσία η ερμηνεία μιας επανεγγραφής (Παπαχριστόπουλος 2010: 11).

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ισχυριστούμε ότι το «αυθεντικό μνημονικό ίχνος» επικρατεί στα διηγήματά του, π.χ. στο μυθικό πλέον διήγημα «Το αμάρτημα της μητρός μου», όπου αποτυπώνεται η εικόνα μιας μάνας στερητικής, απαγορευτικής, αυταρχικής, τιμωρητικής, σχεδόν απειλητικής για ένα ευάλωτο παιδί που εκλιπαρεί για τη μητρική αγάπη, ενώ την ίδια στιγμή αντιμάχεται την ιερή δύναμη της αρρώστιας. Αντίθετα, το «ψευδές ίχνος» εντοπίζεται σε πολλά ποιήματά του για παιδιά, όπου μπορούμε να απολαύσουμε τη γλυκιά εκδοχή της «αρχαϊκής», μάλλον «κακής», μάνας (Τζούλης 1988: 108-109) αλλά και την οικογενειακή θαλπωρή που αυτή αποπνέει. Παραθέτουμε παρακάτω κάποια ενδεικτικά αλλά αντιπροσωπευτικά ποιητικά αποσπάσματα:

ΠΩΣ ΝΑ ΠΕΙΡΑΞΩ ΤΗΝ ΜΗΤΕΡΑ!

Πώς να πειράξω την μητέρα
Να κάμω να μου λυπηθή,
Που όλη νύκτα κι' όλη 'μέρα
Για το καλό μου προσπαθεί;

Πώς ν' αρνηθώ ή ν' αναβάλω
Ό,τι ορίζει κι' απαιτεί,
Αφού στην γη δεν έχω άλλο
Κανένα φίλο σαν αυτή;

... ..

(Κουτριάνου 2003α: 245-246)

Η ΜΑΜΜΑ ΜΟΥ ΕΟΡΤΑΖΕΙ

Ω! ημέρα που δεν 'μοιάζει
καμιάν άλλη 'ς τη σειρά!
η μαμμά μου εορτάζει,
είν' ημέρα ιερά.

... ..

Γιατί σ' αγαπώ, μητέρα
σ' αγαπώ, μα σ' αγαπώ!
άλλη λέξι γλυκυτέρα
δεν ευρίσκω να σε πω.

(Κουτριάνου 2003α: 345-346)

Στα ποιητικά αυτά κείμενα ο Βιζυηνός σκιαγραφεί το μητρικό μορφοείδωλο, το οποίο αναζητά στην ενήλικη ζωή του, για να το αναβιώσει θετικά, ενώ οι τρόποι που επιστρατεύει αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα διαλόγου μεταξύ φαντασίας και μνήμης. Κατά τη διάρκεια αυτού του διαλόγου αναθεωρεί, σε στιγμές μεταγενέστερες, τα γεγονότα και κυρίως τις εμπειρίες του παρελθόντος που αδυνατούσε τότε να νοσηματοδοτήσει, «να εντάξει στο νοητικό του σύστημα, να τους προσδώσει σημασία, όταν τις έζησε», υποστηρίζει ο Μιχάλης Χρυσανθόπουλος (1994: 10). «Η ύστερη ένταξη», συνεχίζει, «σημαίνει ότι η μνήμη χρειαζόταν την υποστήριξη της ψυχής, ότι τα ίχνη που είχε αφήσει το γεγονός στη μνήμη τα ξαναχάραζε η φαντασία του υποκειμένου» (Χρυσανθόπουλος 1994: 11). Τα παραπάνω ποιήματα, όπως και άλλα παρόμοιου ύφους και περιεχομένου [«Τι μ' αρέσει» (σ. 336), «Στο δρόμο» (σ. 393)], θέλουν να τονίσουν τον καταλυτικό ρόλο της μάνας στη ζωή του νεαρού αν-

θρώπου. Ουσιαστικά, μέσα από ενδοψυχικές διαδρομές-συγκρούσεις, απωθημένες κατά την παιδική ηλικία που αφυπνίζονται από πρόσφατα ερεθίσματα (Τζούλης 1988: 106), ο ποιητής εναντιώνεται σε ένα οδυνηρό πραγματικό πλαίσιο αναφοράς, από όπου απουσιάζει η μητρική παρουσία. Είναι, ακόμη, αξιοσημείωτο ότι για τον πατέρα ο Βιζυηνός αφιερώνει ένα μόνο ποίημα, το «Έρχεται ο πατέρας»:

Πήρε και βραδυάζει,
Έκλεισεν η αγορά
Η μαμά μου σιάζει
το δωμάτιο με χαρά.

... ..

Τον ακούεις κάτου;
Αχ! μητέρα μου καλή!
Να! το πάτημά του
τρίζει πάνω 'ς το σκαλί!

... ..

Αχ! γλυκέ πατέρα,
άχ, παπάκι μου χρυσέ,
Ολη την ημέρα
εις τον νου μου είχα σε,

... ..

(Κουτριάνου 2003α: 305-306)

Αν και πάλι η μητέρα είναι εκείνη που διαμορφώνει το πλαίσιο εμφάνισης του πατέρα, η πατρική φιγούρα που φαίνεται να αποφεύγει ο ποιητής (Τζούλης 1988: 113) απασχολεί τη σκέψη του, ενώ εντοπίζεται και σε άλλα ποιήματά του. Το πατρικό μορφοείδωλο αποτελεί για τον ποιητή την πιο καταλυτική *ρωγμή* στη δόμηση της υποκειμενικότητάς του, ενώ συνιστά ουσιαστικά την απουσία «του πρωταρχικού σημαίνοντος» στη ζωή του. Το σημαίνον αυτό που εξιδανικεύεται μάταια στο πρόσωπο του παππού του θα δικαιολογούσε τη μόνιμη αναζήτηση από τον ποιητή υποκατάστατων στα πρόσωπα πλούσιων αστών της εποχής (Τζούλης 1988: 114-118), μέσα στο πλαίσιο του φαναριώτικου μαικητισμού. Αναφορές στο πατρικό μορφοείδωλο υπάρχουν και σε άλλα του ποιήματα: «Προ του φαγητού» (σ. 327), «Η ευτυχία του φρονίμου» (σ. 335), κ.ά., πάντα όμως μέσα στη θαλπωρή του οικογενειακού περιβάλλοντος και με καταλυτική την παρουσία της μητέρας.

ΠΡΟ ΤΟΥ ΦΑΓΗΤΟΥ

Μαμά, 'ς του γεύματος την ώρα
εις το τραπέζι αραδιαστά
σαν βλέπω του Θεού τα δώρα,
αχ! Η καρδιά μου δεν βαστά.

... ..

με το προσωπικό του βίωμα, δηλαδή με την πρώιμη ορφάνια του από πατέρα, οι στιγμές που ενσωματώνονται σε παρόμοια ποιήματα και μετουσιώνονται σε αναγνωστικές στιγμές θα λέγαμε ότι συνιστούν για τον ποιητή εμπειρίες επιθυμητές και ικανές να τον ετεροκαθορίσουν. Επεκτείνοντας τον παραπάνω συλλογισμό, εύλογα θα ερμηνεύαμε τις ποιητικές στιγμές του Βιζυηνού ως ανταπόκριση στις ιστορικά προσδιορισμένες στιγμές της ζωής και της εποχής του (Iser 1978: 82).

Δημιουργήματα του ευαίσθητου χαρακτήρα του, της ιδιοσυγκρασίας του και των γνώσεών του για την παιδική ψυχοσύνθεση, τα παιδικά ποιήματα του Βιζυηνού ξεχωρίζουν για τη γνησιότητα της έμπνευσης και την ειλικρίνεια του βιώματος, διαφοροποιώντας τον και από τους ποιητές που προηγήθηκαν αλλά και από εκείνους που ακολούθησαν.

Αντί για επίλογο

Είναι διακριβωμένο ότι για τα παιδικά του ποιήματα ο Βιζυηνός έτρεφε μια ιδιαίτερη αγάπη και τρυφερότητα (Αθανασόπουλος ³1996: 494-495). Την ίδια στιγμή, ωστόσο, γίνονται κατανοητοί οι λόγοι για τους οποίους οι μελετητές του τα συνδέουν αρκετά αμήχανα με το υπόλοιπο έργο του: Αν τα διηγήματά του θα συνιστούσαν το θεμιτό απολογισμό, την αυθεντική ή διαμεσολαβημένη κατάθεση ενός ενήλικου για τα παιδικά του βιώματα, τα σκόπιμα απλοϊκά ως προς τη γλωσσική εκφορά και συχνά αφελή ως προς το περιεχόμενο παιδικά του ποιήματα υπερβαίνουν την απλή ενήλικη διαχείριση· αναδίνουν συνεχώς την «απωθούμενη λειτουργία μιας παιδικής συνείδησης», επιχειρούν την αναβίωση της χαμένης του παιδικότητας και την υπερανάπληρωση της απύσας γονικής αγκαλιάς (Αθανασόπουλος ³1996: 494).

Οικειοποιούμενος την εμπειρία των ποιητικών ηρώων του και *παίζοντας* με τις πιθανές αντιδράσεις των υπονοούμενων ή των πραγματικών αναγνωστών του, ο Βιζυηνός διασώζει μια παιδική αίσθηση. Με την άλλοτε υποφώσκουσα και άλλοτε εμφανή αυτοβιογραφική του διάθεση αντιμετωπίζει την ποιητική εμπειρία ως διαδικασία κατανόησης της δικής του παιδικής εμπειρίας. Όλα σχεδόν τα δημοσιευμένα ως παιδικά ποιήματά του θα μπορούσαν να θεωρηθούν δοκιμές «επανοικείωσης» με την παιδικότητα, απόπειρες ενός ενήλικου δημιουργού που συνειδητοποιεί ετεροχρονισμένα την παιδική του ηλικία του και βυθίζεται σε αυτή (Αθανασόπουλος ³1996: 493-505). Τελικά, οι τόποι και οι χρόνοι αυτής ακριβώς της *χαμένης* ηλικίας του Γεωργίου Βιζυηνού στέκονται σαν ένα άλλο μεταλλείο στο Σαμάκοβο, από όπου ο ποιητής αγωνίζεται με πάθος να εξορύξει υλικά, για να αναδομήσει την παιδικότητά του, να την αναβιώσει και να την αφηγηθεί.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Αθανασόπουλος, Β. (³1996). *Οι Μύθοι της Ζωής και του Έργου του Γ. Βιζυηνού*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

- Δημηρούλης, Δ. (2012). «Ο Βιζυηνός και το Υποκείμενο της Γραφής». Στο: Μαυρέλος, Ν. (επιμ.). *Το εύρος του Έργου του Γεωργίου Βιζυηνού: Παλαιότερες Αναγνώσεις και Νέες Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Σοκόλης-Κουλεδάκης, σσ. 57-70.
- Hodgson, J. (1993). *The Search for the Self: Childhood in Autobiography and Fiction since 1940*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Holland, N. N. (1978). "A Transactive Account of Transactive Criticism". *Poetics*, 7: 177-189.
- Iser, W. (1978). *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore & London: The Johns Hopkins UP.
- Καρακίτσιος, Α. (1997). «Εισαγωγή». Στο: *Γεώργιος Βιζυηνός: Παιδικά Ποιήσεις*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, σσ. 9-40.
- Κουτριάνου, Έ. (επιμ.). (2003α). *Γ. Μ. Βιζυηνού: Τα Ποιήματα*. Τόμ. Β'. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.
- Κουτριάνου, Έ. (2003β). «Εισαγωγή: Γ. Μ. Βιζυηνός (1849-1896). Οι Διαδρομές της Ζωής και του Έργου του». Στο: Κουτριάνου, Έ. (επιμ.). *Γ. Μ. Βιζυηνού: Τα Ποιήματα*. Τόμ. 1. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, σσ. 11-230.
- Kofman, S. (2009). *Το Πρωτόλειο της Τέχνης: Ερμηνεία της Φροϋδικής Αισθητικής*. Μτφρ. Κ. Σαμαρτζή & Ν. Παπαχριστόπουλος. Αθήνα: Κανάκη.
- Μαμώνη, Κ. (1966). «Γεώργιος Βιζυηνός». *Αρχαίον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 32 (Περ. Β'): 464-468
- Mauron, C. (1989). *Des Métaphores Obsédantes au Mythe Personnel. Introduction à la Psychocritique*. Paris: Éditions José-Corti.
- Μουλλάς, Π. (1983). «Βιζυηνός Γεώργιος». *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*. Τόμ. 2. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σσ. 279-280.
- Μουλλάς, Π. (1996). «Το Νεοελληνικό Διήγημα και ο Γ. Μ. Βιζυηνός». Στο: Μουλλάς, Π. (επιμ.). *Γ. Μ. Βιζυηνός: Νεοελληνικά Διηγήματα*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σσ. ιζ'-ρλζ'.
- Παλαμάς, Κ. (1913). «Το Ελληνικόν Διήγημα: Α'. Βιζυηνός». Στο: *Κωστή Παλαμά Άπαντα*. Τόμ. 2. Αθήνα: Μπίρης, σσ. 150-162.
- Παναγιωτόπουλος, Ι.Μ. (επιμ.). (1954). «Γεώργιος Βιζυηνός (1849-1896)». Στο: Παναγιωτόπουλος, Ι.Μ. (επιμ.). *Βασική Βιβλιοθήκη*. Τόμ. 18. Αθήνα: Αετός, σσ. 7-36.
- Παπαχριστόπουλος, Ν. (2010). *Το Ψυχαναλυτικό Ίχνος: Κείμενα για τη Νέα Ελληνική Λογοτεχνία*. Πάτρα: Orportuna.
- Πασχαλίδης, Γ. (1993). *Η Ποιητική της Αυτοβιογραφίας*. Αθήνα: Σμίλη.
- Peri, M. (1985). «Το Πρόβλημα της Αφηγηματικής Προοπτικής στα Διηγήματα του Βιζυηνού». *Ελληνικά*, 36, 2: 286-316.
- Στεργιόπουλος, Κ. (επιμ.). (2004). *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας: Από τις Αρχές της ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*. Τόμ. 6 (1880-1900). Αθήνα: Σοκόλης.
- Τζούλης, Θ. (1988). «Το Μητρικό Μορφοειδίωλο στο Έργο του Βιζυηνού (Προσπάθεια Ψυχοκριτικής)». *Τετράδια Ευθύνης*, 29: 87-120.
- Τσοκόπουλος, Γ. (1930). «Γεώργιος Βιζυηνός: Κριτική Βιογραφία». Στο: *Γ. Βιζυηνού: Ανά τον Ελικώνα (Βαλλίσματα)*. Αθήνα: Ελευθερουδάκης, σσ. 5-16.
- Φαρίνου-Μαλαματάρη, Γ. (2005). «Ένας μεταμοντέρνος Βιζυηνός;». Στο: Μικέ Μ., Πεχλιβάνος Μ. & Τσιριμώκου Α. (επιμ.). *Ο Λόγος της Παρουσίας: Τιμητικός Τόμος για τον Παν. Μουλλά*. Αθήνα: Σοκόλης, σσ. 351-362.
- Φρόντ, Σ. (1994). *Ψυχανάλυση και Λογοτεχνία*. Μτφρ. Α. Αναγνώστου. Αθήνα: Επίκουρος.
- Χόλλαντ, Ν. Ν. (2013). «Ανάγνωση και Ταυτότητα: Μια Ψυχαναλυτική Επανάσταση». Στο: Newton K.M. (επιμ.). *Η Λογοτεχνική Θεωρία του Εικοστού Αιώνα: Ανθολόγιο Κειμένων*. Μτφρ. Α. Κατσικερός & Κ. Σπαθαράκης. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 246-255.
- Χρυσανθόπουλος, Μ. (1994). *Γεώργιος Βιζυηνός: Μεταξύ Φαντασίας και Μνήμης*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».